

ЛЕКСІКА ТЭРЫТАРЬЯЛЬНА АБМЕЖАВАНАГА ЎЖЫВАННЯ Ў МОВЕ ГАЗЕТЫ «НАША НІВА» (1906–1915)

У беларускім мовазнаўстве традыцыйна лічыцца, што сучасная беларуская літаратурная мова мае пераважна гамагенную дыялектную аснову. Прэ гэтаму найчасцей роля базавага дыялекту адводзіцца сярэднебеларускім гаворкам. Прыярытэт названай дыялектнай групы на сёняшні дзень абгрунтаваны ў шматлікіх працах па дыялекталогіі і гісторыі мовы [Гл.: Вайтовіч; Германовіч; Камароўскі; Камароўскі, Сямешка; Крывіцкі, 1961; Ляксюцка і інш.¹ Аднак фарміраванне мовы – шматвектарны працэс, атрымаць поўнае ўяўленне пра асаблівасці якога можна толькі добра ведаючы ўсе яго складнікі – як вядучыя, так і пабочныя, бо талюўнас, як вядома, выразна праўляецца якраз праз прыватнас. У сувязі з гэтым важным, на наш погляд, з’яўляецца даследаванне тых сучасных уплываў, якія не знайшлі паслядоўнага праўлення ў сучаснай нацыянальна-літаратурнай мове, але былі тым не менш свайго роду прытокамі ў магістральным рэчывы моўнага развіцця на зыходным яго этапе, а менавіта на пачатку XX ст.

У далейзе праводзіцца спроба аналізу лексем дыялектнага паходжання², зафіксаваных у мове аўтарытэтнага выдання пачатку XX ст. – газеты «Наша Ніва», якія ў адносінах да сучаснай літаратурнай мовы з’яўляюцца пазаслоўнікавымі адзінкамі, г. зн. або ўвогуле не ўвайшлі ў рэстр нарматыўных слоўнікаў, або маюць у іх памету Абл.

Крынічай фактычнага матэрыялу паслужыў першы том «Слоўніка мовы «Нашай Нівы»³ (далей СМНН). Наўнашч лексемы ў сучаснай літаратурнай мове праваралася па паштоўным «Плумацальным слоўніку беларускай мовы» (далей ТСБМ), тт. І і ІІ. Дыялектная фіксацыя вызначалася па «Слоўніку паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча» (далей СПЗБ), тт. І і ІІ, «Дыялектным слоўніку Брэстчыны» (далей СБ), «Слоўніку гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі» (далей СЦ), «Дыялектным слоўніку Лоеўшчыны» (далей СЛ), «Тураўскім слоўніку» (далей ТС), тт. І і ІІ, «Слоўніку Гродзенскай

¹ Існуюць і даследаванні, у якіх праводзіцца думка пра ітэрадыялектную аснову сучаснай літаратурнай мовы [Гатановіч; Мацкевіч, Мурашко, Орешичкова].

² Асобныя даследачыкі ўказваюць больш канкрэтную тэрыторыю і выдзяляюць у межах цэнтральнай паўсмы беларускіх гаворак яе заходнюю частку [Крайко, Юрэвіч, Яноўкіч]. З улікам занадтага падзелу першатапачковай асновы сучаснай літаратурнай мовы лічыцца паўночна-заходняя дыялектная зона беларускай мовы [Крывіцкі, Падлужны; Крывіцкі, 2003].

³ Аналізуючыя лексемы свядома не называюцца дыялектызмамі, наколькі на пачатку XX ст. яшчэ не існавала каліфікаванага варыянтна літаратурнай мовы, у параўнанні з нормамі якога можна было б усталяваць статус той ці іншай адзінкі як дыялектнай або літаратурнай. Больш мэтазгодным нам здаецца ўжыванне тэрміналагічнага спалучэння лексемы тэрытарыяльна абмежаванага ўжывання.

⁴ Гл. выхадныя дадзеныя слоўнікаў па спісе скарачэнняў.

вобласці» (далей СГ), трэцім выпуску «Дыялектнага слоўніка» Ф. Янкоўскага, у якім прадстаўлена лексіка гаворак Глускага раёна Магілёўскай вобласці (далей Янк.), «Дыялектным слоўніку (3 гаворак Мясціслаўшчыны)» Г. Юрчанкі (далей Юрч.), трох выпусках «Матэрыялаў для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак» (далей адпаведна М-1, М-2, М-3).

Дыялектныя лексемы разглядаемага тыпу ў мове «Нашай Нівы» і ў сучасных гаворках маюць больш ці менш істотныя фармальныя або семантычныя адрозненні. Напрыклад, лексема *абцацканы* ў рэстры «Дыялектнага слоўніка» Ф. Янкоўскага аформлена іншай прыстаўкай – *выцацканы*; лексема *акружня* ў СПЗБ адзначана ў форме муж. роду – *акружэнч*; лексема *апаталка* ў М-1 сустракаецца з іншым суфіксам – *апаталечка*, а ў СГ – у форме *апаталкі*; лексема *ганчак* – у СБ мае форму *ганчка*, *гёмары* – у СГ і Юрч. Зарэгістраваны як *гёморы*; *доднік* – у СГ як *додніца*; *анадаве* – у СГ як *анадаві*.

Семантычныя разыходжанні знешне ідэнтычных слоў можна праілюстравать наступнымі прыкладамі:

- лексема *варанай* у СМНН – ‘выдуманая істота’ (*На Падзвінныі расказываюць людзі, што Варанай – гэта такое стварэння, на хрыбце катораго трымаецца земля*, 1914, № 49, с. 3. В. Л. С пад праху вакоу), а ў СПЗБ – ‘някяменны, бесталковы чалавек’.

- лексема *вейка* ў СМНН – ‘завіруха’ (*Пройдзе як вейка, Крыўда й звадка, Будзе зямелька, Будзе й хатка ў магіцы, брата!*, 1907, № 25, с. 7. Янук Купала. 3 песень беззямельнаго), аналагічную семантыку (‘снег з ветрам’) яна мае ў СГ, а воеь у СЛ адзначаецца як ‘павека’, а ў ТС яшчэ і як ‘велька’;

- лексема *выстрэчываць* у СМНН – ‘папяваць рабіць’ (*Пісар цяпер не выстрэчываў чухачь пакусаны мейсцы*, 1913, № 9, с. 3. Тарас Гушча. Злавуй), а ў СПЗБ – ‘гатаваць далікатную, смачную ежу’, у М-1 і М-3 – ‘дагалджаць’;

- лексема *галда* ў СМНН – ‘тое, што стварае вэлікі шум’ (*Уся гэта галда [коні і людзі] крычала, гманіла...*, 1914, № 4, с. 1. Тарас Гушча. Родныя зьявы), у М-3 ‘гультай’, у СЦ ‘дылда’;

- лексема *ганак* у СМНН – ‘плытнік’ (*3 29 на 30 сакавіка на Бярозі рапэ папінуло багата ганакі (плытнікоў)...*, 1912, № 17, с. 3), у СПЗБ – ‘паганяты’, а ў СЛ ‘перасяленец’;

- лексема *дойка* ў СМНН – ‘сасок’ (*У нікатарых карой, калі яту таяіць добру котт, татако расунае само мусіекас з дожек...*, 1910, № 16-17, с. 270), у ТС і М-1 – ‘дварка’, у М-3 – ‘вадро, у якое доць карову’;

- лексема *драба* ў СМНН – ‘рабро’ (*Чы грызціць драбы, інакі – скабы, Чы перш пхачь каубасу. Чы яго стаці блін мацаці, у тук і закрусу*, 1912, № 37, с. 4. Альбэрт Паўловіч. Спагады сыпок), у СБ – ‘лесвіца’, у СГ – ‘худая жывёла’, у М-3 – ‘кляча’;

- лексема *дубіца* ў СМНН – ‘лодка, выдзёбаная з дрэва’ (*Бацька, сеўшы ў дубіцу, паехаў у тую вёску, куды ездзіў Якуб...*, 1914, № 17, с. 1. Л. Гвозд. Зязюлька), а ў СГ – ‘выдзёбаная бочка’.

Для таго, каб вынікі аналізу былі больш аб’ектыўнымі, у разгляд уключаліся толькі тыя лексемы, гукавое і сэнсавае аблічча якіх,

вглядзячы на пэўныя фармальныя і семантычныя храналагічныя мадыфікацыі, у СМНН і ў сучасных слоўніках з'яўляецца калі не аналагічным, то ва ўсякім разе суадносным.

У колькасных адносінах пазаслоўнікавыя дыялектныя лексемы ў мове «Нашай Нівы» «прадстаўлены зусім слаба. Так, на прыкладна 6500 лексем з рэстра і тома СМНН прыходзіцца толькі крыху больш за 30 адзінак, навуўных у сучасных дыялектных слоўніках і адсутных у ТСБМ (каля 0, 5%). Характэрна, што ў СМНН усе яны вызначаюцца мінімальнай частотнасцю, маючы адзінкавую фіксацыю ў картатэцы слоўніка.

Зыходзячы з нязначнай колькасці пазаслоўнікавых лексем, атрымліваецца, што фактычна ўвесь дыялектны лексічны матэрыял, уведзены на пачатку XX ст. у літаратурны ўжытак, аказаўся жыццяздольным і запатрабаваным на наступных этапах моўнага развіцця. Важным бачыцца і тое, што сённяшня пазаслоўнікавыя лексемы былі малачастотнымі ўжо ў тэкстах пачатку XX ст., што ў далейшым выдавочна істотна змяніла іх шансы замацавацца ў лексічнай сістэме ў якасці пастаянных элементаў. Такія факты дэманструюць высокую прадуктыўнасць разглядаемага перыяду ў працэсе станаўлення лексічных нормаў і дэвалююць лічыць яго вызначальным у плане фарміравання моўнай перспектывы.

Вылучаныя лексемы ў пераважнай большасці адносяцца да слоў гаспадарчай тэматыкі і абазначаюць разнастайныя гаспадарчыя прылады, аб'екты, віды работ і пад., напрыклад: *акрутыя* 'лазіна або вярхоўка для мацавання аглоблі да саней', *аталухка* 'невялікая драўляная начоўкі', *атачына* 'доўгая палка, рулявое вясло для плыта', *ванюшка* 'працэс выцягвання бяргвенню з ракі', *барабанка* 'кругленькі званок', *будулец* 'будуўнічы матэрыял', *верэя* 'слуп, да якога мацуюцца вароты', *ганчак* 'разнавіднасць шпыта', *груба* 'частка печы, якая злучаецца з комінам', *дабрына* 'збажына', *доўжнік* 'вузкая прадаўгаватая дошка', *дубіца* 'лодка, выдзеўбаная з дрэва', *дучка* 'канавя для сцясу'. Можна вылучыць таксама групу лексем, якія служаць для характарыстыкі асобы (*валачай* 'бадзята', *асалатень* 'сарамяжлівы чалавек', *апокуль* 'гультай'), указваюць на род прафесійных заняткаў (*ланак* 'плытнік') ці роднасны статус чалавека (*браценьнік* 'стрыечны брат'). Іншыя лексемы – гэта тэматычна разрозненыя адзінкі розных часцін мовы: *абцацканы* 'аздоблены, упрыгожаны', *бац* 'па розных часцін мовы: *абцацканы* 'саромешца, цурацца', *выстрэчываць* 'паспяваць рабіць што-н.', *габдзюр* 'кішор', *ганда* 'тое, што стварае вялікі шум', *анадаве* 'надаўна, на днях', *доднік* 'досвітак', *драба* 'рабро', *абаламучыць* 'адурэць'.

Перавага лексем гаспадарчай тэматыкі сярод тых адзінак дыялектнага паходжання, якія пазней аказаліся па-за слоўнікам, выглядае цалкам лагічнай: словы, якія абазначаюць спецыфічныя рэгіянальныя гаспадарчыя прадметы і паняцці, сапраўды ў найменшай ступені прыдатныя для ролі агульнанацыянальных лексічных сродкаў. Тое, што менавіта яны ў асноўным складалі «слабое звяно» дыялектнай лексікі ў мове пачатку XX ст., характарызуе тагачасны працэс фарміравання

мовы, у прыватнасці яе лексічнай сістэмы, не як стыхійны, а як свядомы ці ва ўсякім разе падпарадкаваны пэўным заканамернасцям.

Паводле падлікаў, у СПЗБ зафіксавана 27 адзінак аналізу, у СЦГ – 15, у СГ – 10, у СБ – 9, у СЛ і ТС – па 8, у М-3 – 6, у М-2, М-1 і Юрч. – па 4, у Янк. – 1. Паказальна, што толькі трэцяя частка з іх маюць канкрэтную тэрагэарыяльную прывязку і адначасова выключна ў гаворках якой-небудзь адной тэрыторыі, напрыклад, лексемы *будулец*, *габдзюр* сустракаюцца толькі ў СПЗБ, *апокуль* (у форме *апока*) – у Юрч., *абаламучыць* – у СЛ, *абрыдніца*, *агоўтанца* – у СЦГ. У астатніх выпадках мы маем справу з інтэрдзіялектнымі адзінкамі. Так, лексема *валачай* сустракаецца ў СПЗБ, СГ і М-3, *браценьнік* – у СПЗБ, СЦГ і СБ, *бац* – у СЦГ, СЛ, СБ і М-3, *вараванца* – у СПЗБ, СБ і СГ і г. д.

Як відаць, аналізуюемыя лексемы паходзяць з гаворак самых розных беларускіх рэгіёнаў: Брэстчыны, Гродзеншчыны, Магілёўшчыны, Віцебшчыны, Гомельшчыны, Міншчыны. Аднак усё ж можна меркаваць, што на пачатковым этапе станаўлення сучаснай беларускай мовы пры абодвух лексічных сродкаў прыярытэт належаў гаворкам паўночна-заходняй і цэнтральнай Беларусі, бо нават сярод рэдкаўжывальных дыялектных лексем, адзінкі гэтых тэрыторый складаюць выразную большасць.

Калі ў цэлым разважаць аб магчымых прычынах таго, чаму некаторыя дыялектныя лексемы засталіся прыналежнасцю мовы пачатку XX ст. і на сённяшні дзень не адносяцца да нарматыўных, можна ўказаць розныя фактары: спецыфічнасць абазначаемых імі паняццяў, прыналежнасць да гаворак тых тэрыторый, якія не былі актыўна ўключаны ў працэс моўнага станаўлення, а то і простая выпадковасць. Аднак не выключана і тое, што ўжо з гэтага перыяду развіцця паступова пачалі складвацца нормы пісьмовай мовы, пакуль яшчэ стыхійныя і няўстойлівыя, у сувязі з чым лексемы сталі адзінвацца з пункту погляду іх нарматыўнай адпаведнасці.

Скарочэнні

М-1 – *Матэрыялы для слоўніка мінска-магілёўшчынскіх гаворак. Пад рэд. М. А. Жыдовіч. – Выпуск 1. – Мінск, 1970.*

М-2 – *Матэрыялы для слоўніка мінска-магілёўшчынскіх гаворак. Пад рэд. М. А. Жыдовіч. – Выпуск 2. – Мінск, 1974.*

М-3 – *Матэрыялы для слоўніка мінска-магілёўшчынскіх гаворак. Пад рэд. М. А. Жыдовіч. – Выпуск 3. – Мінск, 1977.*

СБ – *Дыялекты слоўнік Брэстчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989.*

СГ – *Сцяжкоўч, Т. Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці / Т. Ф. Сцяжкоўч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983.*

СЛ – *Янкова, Т. С. Дыялекты слоўнік Лоеўшчыны / Т. С. Янкова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982.*

СМНН – *Слоўнік мовы «Нашай Нівы». – Т. 1. – Мінск: Тэхналогія, 2003.*

СПЗБ – *Слоўнік паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. У 5-ці тамах. – Т. 1. – Мінск, 1978; Т. 2. – Мінск, 1980.*

СЦГ – *Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі. У двух тамах. – Т. 1. – Мінск: Універсітэцкае, 1990.*

ТС – *Тураўскі слоўнік. У 5-ці тамах. – Т. 1. – Мінск: 1978; Т. 2. – Мінск, 1980.*

- ТСБМ — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5-ці тамах. — Т. 1. Мінск, 1978; Т. 2. — Мінск, 1980.
- Юрч. — Юрчанка, Г. Дыялектыны слоўнік (З гаворак Межслаўцкага раёна) // Г. Юрчанка. — Мінск, 1966.
- Янк. — Янкускі, Ф. Дыялектыны слоўнік // Ф. Янкускі. — Мінск, 1970.

Літаратура

1. Вайтовіч, Н. Т. Да пытання аб дыялектнай аснове беларускай літаратурнай мовы // Н. Т. Вайтовіч // Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР. — Вып. 2. — 1954. — С. 155—181.
2. Гапановіч, П. Н. К. Уводзіны да нацыянальна-літаратурнага асновы беларускага нацыянальна-літаратурнага мовазнаўства. — Мінск, 1954.
3. Германовіч, І. К. Нормалізацыя лексікі беларускага літаратурнага мовазнаўства ў 20-30-х гадах XX стагоддзя // Авторэф. дыс. ... канд. філал. навук / І. К. Германовіч. — Мінск, 1963.
4. Камароўскі, Я. М. Прычыны беларускага мовазнаўства // Я. М. Камароўскі // Беларуская мова. — 1963. — С. 29.
5. Камароўскі, Я. М. Сучасная беларуская мова. Фанетыка і фаналогія. Арфаграфія. Графіка. Арфаграфія // Я. М. Камароўскі, Л. І. Самеішкі. — Мінск: Універсітэцкае, 1985.
6. Краўко, І. І. Эвалюцыя мовы беларускіх друкаваных выдадзін новага перыяду // І. І. Краўко, А. К. Юрчак, А. І. Яновіч // Веснік АН БССР. Серыя грамад. навук. — Мінск, 1967. — № 3. — С. 41—49.
7. Крыўцікі, А. А. Сучасная беларуская літаратурная мова і народная гаворка // А. А. Крыўцікі. — Мінск, 1961.
8. Крыўцікі, А. А. Дыялекталогія беларускай мовы // А. А. Крыўцікі. — Мінск: Вышэйшая школа, 2003.
9. Крыўцікі, А. А., Фанетыка беларускай мовы // А. А. Крыўцікі, А. І. Падлужны. — Мінск: Вышэйшая школа, 1984.
10. Ляўксіна, З. А. Да пытанняў аб аснове беларускай літаратурнай мовы і тэрытарыяльных дыялектаў (сістэма норм і дыялекты) // З. А. Ляўксіна // Рэгіянальны асаблівасці беларускай мовы, літаратуры, фальклору, тэатра, дака. рэсп. навук. канф. — Гомель, 1973. — С. 45—47.
11. Мацкевіч, Ю. Ф. Взаемадзеянне між беларускім нацыянальна-літаратурным мовазнаўствам і народнымі гаворкамі // Ю. Ф. Мацкевіч, А. Г. Мурашко, А. В. Оремонкова // Усеагульныя праблемы мовазнаўства ў востра-славянскіх нацыянальных мовах. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — С. 118—126.

А. В. Губкіна (Мінск)

АСАБОВЫЯ НАЗОЎНІКІ З СУФІКСАМ -Ц-А Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Суфікс *-ц-а* з'яўляецца вельмі старажытным па паходжанні. В. Б. Хацкевіч мяркуе, што ён утварыўся ў выніку далучэння суфікса *-а* да *-ьц* (*-ьца*) [4, с. 183].

У даследаваннях па беларускаму мовазнаўству суфікс *-ц-а* звычайна разглядаецца як суфікс-сінонім або варыянт якога-небудзь іншага, звычайна больш прадуктыўнага суфікса: *-нік*, *-ец*, *-цель*, *-ач*, *-чык* і некаторых іншых [гл., напр., 1, 2, 5].

Праблема суфіксальных сінонімаў (варыянтаў, дублетаў) з'яўляецца адной з прыватных праблем мовазнаўства і сінанімі наогул. Яе вырашэнне ідзе ў двух накірунках: 1) аднаўленне інвентару сінанімічных сродкаў; 2) даследаванне пытанняў, звязаных з крыніцамі іх паходжання.

М. А. Паўленка адзначае, што варыянт і сінонімы — пашыраная і разгалібокая з'ява ў беларускай мове XIV—XVII стст. [2, с. 39]. Узнікненне суфіксальных сінонімі адбывалася ў выніку складанага ўзаемадзеяння як уласнабеларускіх, так і іншамовных мовазнаўчальных кампанентаў. П. В. Вярхоў лічыць, што суфікс *-ц-а* ў катэгорыі назоўнікаў, якія абазначалі дзейную асобу і ўтвараліся звычайна ад дзеяслоўных асноў, з'явіўся ў беларускай мове ў выніку пранікнення ў яе сістэму мовазнаўчальных кампанентаў польскай суфіксацыі. Гэта было натуральна працэсам ва ўмовах блізкароднаснага пісьмовага білінгвізму, калі адбывалася стыхійнае напластанне польскай суфіксацыі на беларускую, асабліва ў тых назоўніках, якія былі блізкамі паводле семантыкі і мелі аднолькавыя мовазнаўчальныя асновы [1, с. 117].

Па нашых падліках, утварэнні з *-ц-а* складаюць каля 3% ад агульнай колькасці назваў асоб паводле дзейнасці, зафіксаваных у перакладных слоўніках 20-х гадоў XX стагоддзя. Пэўная частка слоў дайшла да нашага часу без структурных змен, амаль усе з іх пры гэтым зафіксаваны ў слоўніках без змен у семантыцы і канатацыі (*абаронца*, *абываўца*, *выканаўца*, *вынаходца*, *збаўца*, *прамоўца*). Асабныя з іх у наш час маюць варыянт, які ў слоўніках пададзены як больш ужывальны (напрыклад, *вынаходнік*, *збаўцель*).

Большасць слоў на *-ц-а* ў мове нашага часу мае іпішы мовазнаўчальны афікс-ічык (*-чык*) (*зборца*, *паборца* — *зборчык*, *дарадца*, *райца* — *дарадчык*), *-тык* (*назорца* — *назральнік*, *прадпрыемца* — *прадпрыемальнік*), *-ец* (*-ац*) (*дазорца* — *дазоран*, *знаўца* — *знавец*) і некаторыя іншыя.

Словы *відоўца* (глядач), *мысльца* (палаўнічы), *стачыца* (падзвіжнік) і *ўстаноўца* (заснавальнік) не захаваліся і слоўнікамі беларускай мовы нашага часу не фіксуюцца.

Зараз суфікс *-ц-а* працягвае выкарыстоўвацца ў беларускай літаратурнай мове для ўтварэння асабовых назваў дзеяча ад дзеяслоўных асноў, але гэты тып з'яўляецца непрадуктыўным. У народнай мове пры дапамозе суфікса *-ц-а* ўтвараюцца асабовыя назоўнікі мужчынскага і жаночага роду. Асабовыя назоўнікі называюць асоб — суб'ектаў дзеяння, але гэты тып малапрадуктыўны [3, с. 74].

Літаратура

1. Вярхоў, П. В. Суфіксальная сінанімія аднакараністых назоўнікаў у гісторыі беларускай пісьмовай мовы // П. В. Вярхоў // Веснік АН БССР. Сер. грамад. навук. — 1975. — № 2. — С. 110—119.
2. Паўленка, М. А. Варыянт-сінонімы назоўнікаў у беларускай мове XIV—XVII стст. М. А. Паўленка // Веснік БДУ. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педасгагіка. — 1972. — № 2. — С. 33—39.